

<https://doi.org/10.15407/socium2022.01.043>
УДК 316.74:2

Creative Commons Attribution 4.0 International

Пивоварова Н.П., канд. соціол. наук, доцент, головний науковий співробітник науково-дослідного відділу соціологічних досліджень, моніторингу та прогнозування Науково-дослідного інституту соціально-економічного розвитку міста, вул. Героїв Севастополя, 37-А, Київ, 03061, Україна, email: nadyarynovarova@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8010-0436>,

Титаренко В.В., д-р філософ. наук, професор, старший науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.М. Сковороди НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна, email: vitatit@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1073-9792>,

Филипович Л.О., д-р філософ. наук, професор, провідний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, віцепрезидент Української асоціації релігієзнавців, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна, email: lfilip56@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0886-3965>

РЕЛІГІЙНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Наведено результати соціологічного дослідження щодо актуальних для релігійних меншин проблем їх функціонування в сучасній Україні. Відповідно до отриманих даних, головними є юридичні аспекти щодо законодавства, насамперед, майнових прав, державної реєстрації, набуття статусу юридичної особи, отримання або придбання землі в користування або побудову культової споруди тощо. Серед актуальних проблем, з якими стикаються релігійні меншини, є економічні, соціальні, гуманітарні (зокрема, освітні). Респондентами (вірянами релігійних меншин) зазначалося про порушення права на забезпечення релігійних потреб вірян під час військової служби (зокрема, капеланство); утиски в реалізації права на участь у добровільній діяльності (наприклад, волонтерство, робота з групами ризику – споживачами наркотичних засобів і психотропних речовин, алкогольних напоїв, колишніми в'язнями тощо); труднощі з реалізацією права на придбання та використання предметів релігійного призначення, зокрема, обмеження переліку предметів, дозволених для ввезення християнською, переважно православною традицією тощо; порушення права вірян релігійних меншин на самовираження та/або упереджене ставлення громадськості та/або відмова у працевлаштуванні через зовнішній вигляд вірян, відповідно до вимог віри; подання невивіреної або заангажованої інформації про релігійні меншини в ЗМІ як джерело формування негативної громадської думки у ставленні до релігійних меншин. Виявлено, що державна політика у релігійній сфері щодо релігійних меншин є недостатньо розробленою, і це гальмує процес інтеграції України в європейське міжнародне співтовариство та підсилює маргіналізованість самих релігійних меншин, уможливорює конфліктогенність суспільства, ускладнює участь релігійних меншин у міжрелігійному та державно-конфесійному діалозі. Реалізація прав і свобод релігійних меншин потребує кооперації експертів, державних службовців, ЗМІ та самих вірян релігійних меншин.

Ключові слова: релігійні меншини, релігійна більшість, державно-конфесійні відносини, релігійні організації, правовий статус.

Pyvovarova N.P., PhD. (Sociology), associate professor, the lead scientific fellow of the department of sociological research, monitoring and forecasting of Research institute of socio-economic city

development, 37–А, Heroiv Sevastopolia Str., Kyiv, 03061, Ukraine, email: nadyapivovarova@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8010-0436>,

Tytarenko V.V., Dr Habil (Philosophy), professor, senior scientific fellow, Religious Studies Department of Philosophy, Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Tryokhsviatyetska Str., Kyiv, 01001, Ukraine, email: vitatit@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1073-9792>,

Fylypovych L.O., Dr Habil (Philosophy), professor, leading scientific fellow, Religious Studies Department, Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, vice-president of Ukrainian Association of Researchers of Religion, 4, Tryokhsviatyetska Str., Kyiv, 01001, Ukraine, email: lfilyp56@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0886-3965>

RELIGIOUS MINORITIES IN UKRAINE: CURRENT ISSUES

The article presents the results of a sociological study on the main issues relevant to religious minorities in modern Ukraine. The main ones are legal aspects related to legislation, state registration, acquiring the status of a legal entity, obtaining or acquiring land for use or construction of a religious building, etc. Among other pressing problems faced by religious minorities in their lives and activities are social, humanitarian (including educational), and economic (property, financial). Respondents – believers representing religious minorities reported violations of the right to provide for the religious needs of believers during military service (in particular, chaplaincy); harassment in the exercise of the right to participate in charitable activities (including volunteering, in particular, to work with at-risk groups – people with drug and alcohol addictions, former prisoners, etc.); difficulties with the exercise of the right to acquire and use religious objects, in particular, the restriction of the "permissible" list of objects to be imported by Christian, mostly Orthodox, tradition; violation of the right of believers representing religious minorities to self-expression and/or prejudice of the public and/or denial of employment due to the appearance of believers, under the requirements of the faith; presentation of unverified or biased information about religious minorities in the media as a source of negative public opinion concerning religious minorities. The article concludes that the state policy in the religious sphere on religious minorities is insufficiently developed, which slows down the process of Ukraine's integration into the European international community and strengthens the marginalization of religious minorities. Moreover, the realization of the rights and freedoms of religious minorities requires the cooperation of experts, civil servants, the media, and believers of religious minorities.

Keywords: religious minorities, religious majority, state-confessional relations, religious organizations, legal status.

Релігійні меншини України здавна є елементом її релігійного ландшафту, фактором духовного життя, суб'єктом міжрелігійних, державно-церковних відносин. Як об'єкт вивчення вони в певному ракурсі виникають у сучасному медіаконтенті, дискурсах дослідників релігії, зокрема, серед філософів, релігієзнавців, юристів, істориків, культурологів, соціологів, у звітних статистичних профільних довідниках державних служб. У 2021 р. релігійні меншини нашої держави стали центром дослідницької уваги спеціалізованого фокусного науково-дослідного проєкту "Релігійні

меншини України та державно-конфесійні відносини”¹, соціологічне дослідження в якому стало вагомим компонентом.

Вивченню різних аспектів релігійного поля нашої держави присвячено значну кількість наукових праць таких сучасних українських релігієзнавців і соціологів, як А. Арістова, Л. Виговський, С. Здіорук, В. Єленський, А. Колодний, О. Недавня, Ю. Решетніков, О. Саган, П. Яроцький та інші. Вони порушили проблеми толерантності, міжконфесійних взаємин, державно-церковних відносин, взаємодії церкви та інших суспільних інституцій, дослідження етнічного фактора розвитку релігійного плюралізму, діяльності окремих конфесій, аналізу релігійних конфліктів тощо.

Досвід емпіричних досліджень релігійності, взаємодії релігії та інших сфер людської життєдіяльності представлений у працях українських соціологів, зокрема, Л. Бевзенко, О. Дурманенка, Л. Кондратика, А. Ніколаєвської, М. Паращевіна, О. Решетняк, Л. Рязанової, С. Сальнікової, С. Щудло, Н. Черниш, А. Юраша.

Дослідженню проблем релігійності та релігійних практик, культової та позакультової діяльності крізь призму відносин “держава – церква”, їх ролі у формуванні громадянських якостей особистості, взаємодії релігії та інших сфер людської життєдіяльності тощо присвячені наукові праці авторів цієї статті.

Значний внесок у моніторинг релігійності українського суспільства соціологічними методами здійснюють такі соціологічні інституції, як Український центр економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова), Інститут соціології НАН України, ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, Київський міжнародний інститут соціології.

Питанням релігійних меншин України присвячена праця “Релігійні меншини України” [1], в якій розглядається природа феномену релігійних меншин і особливості їх появи та функціонування в Україні, правове забезпечення свободи їх виникнення й діяльності в поліконфесійному просторі. Подається коротка історія та розкривається специфіка віровчення, обрядової практики й суспільного функціонування меншин, що виникли на ґрунті православ’я, католицизму або протестантизму. Описано особливості релігійних меншин, які наявні в Україні, як конкретизований вияв мусульманського або іудейського віросповідання, або як етноконфесійні духовні утворення.

Емпіричною базою цієї статті є соціологічне дослідження, проведене в червні – липні 2021 р. в рамках проекту “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини”, в якому представники релігійних меншин України стали об’єктом вивчення. Проект тривав протягом 2021 р. та впроваджувався Українською асоціацією релігієзнавців за підтримки Фонду прав людини Посольства Королівства Нідерландів у партнерстві з Всеукраїнською радою релігійних об’єднань і відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Основна його ідея – представити релігійні меншини українському суспільству, визначити їхні нагальні потреби, донести до влади особливості їхніх інтересів, запитів і потреб,

¹ Презентація підсумкового звіту за результатами наукового дослідження “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини”. URL: <https://rmu.uarr.info/pidsumkoviy-zvit/>; <https://www.facebook.com/RMU.uarr.info/>

“включити” меншини в соціальну та духовну структуру суспільства. Соціологічне дослідження² стало вагомим джерелом інформації про сьогодення, життєдіяльність, потреби й запити релігійних меншин. **Мета статті** – за результатами соціологічного дослідження виокремити й охарактеризувати актуальні для релігійних меншин України проблеми.

Результати дослідження. Як духовно-соціальний феномен релігійні меншини потребують уваги суспільства та держави, а також поглибленого вивчення, яке починається з визначення самого поняття. Поняття “релігійні меншини” є похідним від поняття національних або етнічних меншин, які юридично закріплені в міжнародних та українських документах. На відміну від них, поняття “релігійні меншини” не є присутнім в українському законодавстві, але використовується в інформаційному та науковому дискурсі. Водночас воно часто виражає інтереси національної/етнічної меншини. Крім того, поняття “релігійні меншини” є відносним, а наявність релігійних меншин можливе тільки відносно релігійної більшості. “Релігійні меншини” вважаються парною категорією до поняття “релігійна більшість”: при визначенні, які саме релігійні організації належать до релігійних меншин, потрібно з’ясувати, що є релігійною більшістю для цього регіону або для цієї країни. При визначенні “релігійна більшість” або “релігійна меншість” України науковці мають неабиякі складнощі, оскільки необхідно враховувати певні маркери/контексти: історичний, географічний, регіональний, конфесійний. Крім того, релігійні меншини не є сталою одиницею. З огляду на різні причини, вони можуть втрачати статус меншини в результаті кількісного зростання своїх послідовників та/або територіального поширення. У релігієзнавчому словнику зауважено, що релігійні меншини – “об’єднання вірян певної конфесійної зорієнтованості, яке в певній країні або її регіоні, або у світі в цілому має незначну поширеність і невелику кількість своїх послідовників, при цьому співіснує з глобальними релігійними системами” [2].

За даними звіту Державної служби України з етнополітики та свободи совісті про мережу релігійних організацій, станом на 01.01.2021 р. у реаліях України релігійну більшість становлять християни (близько 97% релігійної мережі в Україні репрезентовано саме християнськими конфесіями), а представники інших релігій належать до

² Соціологічне дослідження реалізувалось як різновид кейс-стаді із застосуванням трьох методів збору інформації. Збір соціологічної інформації здійснювався такими методами: анкетування вірян громад релігійних меншин за допомогою гугл-форми з використанням оціночних шкал і неструктурованих запитань; дві фокус-групові дискусії з вірянами громад релігійних меншин (сімнадцять учасників, які представили одинадцять деномінацій релігійних меншин); експертне опитування – анкетування за допомогою гугл-форми з використанням оціночних шкал і неструктурованих запитань. Анкетуванням охоплено дві цільові групи респондентів: 1) віряни громад релігійних меншин – 211 анкет (головним у відборі респондентів був принцип самоідентифікації особи); 2) експерти – 135 осіб. Експертами виступили: 1) представники центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування (з питань релігій) – 50 осіб; 2) лідери громад релігійних меншин – особи з адміністративним та організаційним досвідом – 52 особи; 3) спеціалісти з питань свободи совісті та релігій (зокрема, науковці, юристи, богослови, представники медіа тощо) – 33 особи.

релігійних меншин³. Проте християнство не є гомогенним, представлено різними напрямами та течіями, де релігійну більшість (насамперед, за кількістю громад) становлять православні. За даними соціологічних досліджень Українського центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова, переважна частка населення України релігійно ідентифікує себе з православ'ям – 60% [3, с. 36]. Водночас православ'я є неоднорідним, може мати градацію на “більшість” і “меншість”. Крім того, різняться й регіональне співвідношення релігійних організацій православного (і не тільки) спрямування, тому в релігійному контексті можна говорити про “меншини в меншині”. Цей термін згадано в Рекомендації 1201 Парламентської Асамблеї Ради Європи 1993 р. Релігійну суть меншини в меншині можна пояснити так: це – “релігійні організації, що є формально представниками релігійної більшості (в масштабах країни), але в окремих частинах цієї ж країни відчувають незручності, незахищеність, притаманні ситуаціям релігійних меншин. Прикладом цього є тенденція до домінування на Сході України УПЦ МП, а на Заході – УГКЦ, що спричинює наявність інших релігійних спільнот у цих регіонах в статусі меншин” [4, с. 7].

Статус релігійної меншини в Україні може мати міжнародний вимір. Наприклад, іудеї, буддисти, індуїсти, навіть католики та протестанти постають в Україні меншістю, хоча десь вони є панівною релігією більшості.

У соціологічному дослідженні під поняттям “релігійні меншини” розумілися, з огляду на наведене релігієзнавче визначення, об'єднання вірян певної конфесійної зорієнтованості, віросповідна та культова практика яких мають свою самодостатність і самобутність, які за своєю чисельністю, рівнем поширеності, впливу в релігійному середовищі територіально не посідають домінуючого становища. Під поняттям “релігійна більшість” позиціонувалися віруючі таких релігійних організацій, що територіально широко та багаточисельно представлені в Україні, зокрема, віряни ПЦУ, УПЦ МП, УГКЦ, РКЦ, деяких протестантських деномінацій. У контексті такого понятійного підходу до релігійних меншин, які функціонують в Україні, були віднесені: 1) релігії (релігійні організації) національних меншин (іудаїзм, караїмське віросповідання, іслам, вірменська церква, німецькі лютерани, релігія ромів, старообрядці тощо); 2) релігійні новоутворення: неохристиянські рухи, релігії орієнталістського напрямку, езотеричні об'єднання, неоязичницькі вірування, синтетичні неорелігії, саєнтологічні рухи тощо; 3) регіональні релігійні меншини конфесій, що домінують в Україні (наприклад, общини УГКЦ, ПЦУ тощо у Східних областях України або УПЦ МП в Галичині)⁴.

³ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2021 року. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/statistics-2020/>

⁴ При проведенні дослідження вірянам пропонувалося ознайомлення з визначеннями понять “релігійна більшість”, де фігурувало формулювання – “деякі протестантські деномінації” та “релігійні меншини”, де також зазначалося формулювання “історично присутні в релігійному полі України спільноти певних протестантських конфесій і християнських деномінацій” та надавалося право на основі самоідентифікації позиціонувати себе як вірянина та власну релігійну спільноту (як “релігійної більшості” чи “релігійних меншин”) й взяти участь або відмовитися від участі у дослідженні. За самоідентифікацією до релігійних меншин віднесли себе представники таких релігійних громад, як Свідки Єгови, Євангельські християни-

Під час дослідження “Соціологічні дані про статус, потреби та очікування релігійних меншин” отримано оцінки експертами та вірянами спільнот релігійних меншин стосовно: законодавства України у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій; реалізації рівності прав усіх об’єднань вірян; державно-конфесійних відносин в Україні; рівня підтримки та лояльності з боку держави до релігійних організацій і міжрелігійних об’єднань; рівня державно-конфесійної та міжконфесійної комунікації в суспільстві; рівня релігійної толерантності в українському суспільстві; рівня релігійної толерантності між релігійною більшістю та релігійними меншинами в українському суспільстві; відчуття безпеки та захищеності в Україні представниками релігійних меншин. Вивчені пропозиції експертів і вірян релігійних меншин щодо змін у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” для покращення становища спільнот релігійних меншин і щодо гармонізації міжконфесійних відносин та підвищення рівня релігійної толерантності в Україні [5].

Одним із завдань соціологічного дослідження було визначити актуальні проблеми релігійних меншин у сьогоденних реаліях їхнього буття. Узагальнений перелік зазначених респондентами актуальних проблем, з якими стикаються релігійні меншини в українському суспільстві, з урахуванням широкого контексту їх соціального функціонування представлено в табл. 1 (згідно з якісним дослідженням, респонденти самостійно зазначали проблеми, з якими стикалися спільноти релігійних меншин; наведено від найчастіше згадуваних до менш згадуваних):

– недотримання (зволікання/затягування/ігнорування) реалізації майнових прав – права на отримання у власність або в користування (оренду) земельних ділянок, приміщень для забезпечення обрядово-побутових потреб (будівництво, експлуатація культових споруд, оренда приміщень для богослужінь тощо);

– труднощі з реєстрацією/перереєстрацією статутів релігійних організацій взаємопов’язані з проблемою недостатньої компетентності спеціалістів у релігієзнавчій проблематиці, насамперед, державних реєстраторів, юристів, правоохоронців, бухгалтерів, аудиторів та інших, особливо за межами столиці;

– порушення права на забезпечення релігійних потреб вірян під час військової служби (зокрема, капеланство);

– складнощі в реалізації права на діяльність в економічній сфері (зокрема, створення та функціонування товариств і підприємств, які займаються законною діяльністю, що приносить фінансові доходи тощо);

– утиски в реалізації права на участь у добровільній діяльності (волонтерство, зокрема щодо роботи з групами ризику – споживачами наркотичних засобів, психотропних речовин, алкогольних напоїв, колишніми в’язнями та ін.);

– перешкоди в реалізації права на придбання та використання предметів релігійного призначення, зокрема, обмеження списку предметів, дозволених для ввезення християнською, переважно православною традицією;

баптисти, Християни Віри Євангельської, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони), Церква адвентистів сьомого дня.

- орієнтація забезпечення права на реалізацію обрядово-культових потреб вірян (щодо святкових і вихідних днів у державі), насамперед, християнською традицією;
- порушення права вірян на самовираження та/або упереджене ставлення громадськості, та/або відмова у працевлаштуванні внаслідок зовнішнього вигляду вірян, відповідно до вимог віри;
- подання невивіреної або заангажованої інформації про релігійні меншини в ЗМІ як джерело формування негативної громадської думки у ставленні до релігійних меншин. На протилежному боці – відсутність просвітницької інформації про релігійні меншини для формування позитивної громадської думки та підвищення рівня релігійної толерантності.

Таблиця 1

Проблеми, з якими нині спільноти релігійних меншин стикаються в Україні*

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
Недотримання (зволікання/затягування/ігнорування) реалізації майнових прав – права на отримання у власність або в користування (оренду) земельних ділянок, приміщень для забезпечення обрядово-побутових потреб (будівництво, експлуатація культових споруд, оренда приміщень для богослужінь тощо)		
<p><i>“Релігійним меншинам дуже важко домогтися надання ресурсів (земля, приміщення), які перебувають у державній або комунальній власності. Такі питання вирішуються в кабінеті керівника територіальної громади, куди релігійні меншини доступу не мають. Зокрема, з великими проблемами ми домоглися передачі нам землі з оренди в постійне користування, що нібито гарантовано законодавством, а тепер влада ліквідує постійне користування. Релігійні меншини не мають ресурсів ні платити оренду, ні викупити землю”</i></p>		
Труднощі (відмова) з реєстрацією/перереєстрацією статутів релігійних організацій взаємопов’язані з проблемою недостатньої компетентності спеціалістів у релігієзнавчій проблематиці, насамперед, державних реєстраторів, юристів, правоохоронців, бухгалтерів, аудиторів та інших, особливо за межами столиці		
<p><i>“Необізнаність державних працівників у містах”. “Представники влади, які виховані у старих радянських традиціях та є переважно неосвіченими в питаннях релігії, як наслідок – байдужість або відверте несприйняття релігійних меншин, часом перешкоджає їхній діяльності”. “Можливість реєстрації статуту, який би відображав принципи функціонування нашої традиції, а не нагадував би статут комсомольської організації”. “Законодавство не відповідає</i></p>	<p><i>“Ми стикнулися з такими самими питаннями, що немає юристів, які знаються на релігійних громадах, бухгалтерів і аудиторів, ... щоб мати можливість отримувати прибуток і водночас не втратити статусу неприбуткової організації. Це може стати на заваді діяльності для громад...</i></p>	<p><i>“Проблеми з державним реєстратором, який вважає, що релігійна громада – це підприємство і вимагає включати в статут положення, з якими громада не згодна”. “Нерозуміння чиновниками специфіки організації буддійської громади та намагання застосовувати критерії,</i></p>

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
<p>сучасним потребам релігійних організацій. Майже немає юристів, які мають досвід супроводу релігійних організацій”</p>	<p>Чим далі від Києва, тим таких спеціалістів менше...”.</p> <p>“Переважно в державних органах мало спеціалістів, які розуміються в релігійній сфері. Це правда. Особливо... я мав великий досвід з прокуратурою, СБУ і поліцією, за останні 6–7 років там спеціалістів немає... Вони не знають, що робити, хто там правий, хто не правий, тому залишаються осторонь від цієї проблеми або, якщо певна сторона заносить їм якісь гроші, то вони починають діяти в інтересах цієї сторони. Сама по собі держава в особі всіх цих органів не втручається, але якщо хтось їх зацікавлює, то вони можуть втручатися. Знаю таке. Я відчував на собі і наші громади відчували на собі, коли поліція, наприклад, займалася тим, чим вона займатися не має права за законом”</p>	<p>які уніфікують діяльність всіх релігійних громад, зокрема, під час внесення змін до статуту”</p>
<p>Порушення права на забезпечення релігійних потреб вірян під час військової служби (зокрема, капеланство)</p>		
<p>“Дискримінація релігійних меншин у законодавчому та нормативному регулюванні капеланства. Наявний механізм виборності капеланів забезпечує панування в армії релігійної більшості. Командування сприяє релігійній пропаганді більшості, іноді бере в цьому участь безпосередньо, часто прикривається релігійними святами. Керівництво ЗСУ на рівні Міноборони організовує ці свята”. “Нерівні можливості служіння капеланів для представників домінуючих релігійних об’єднань, зокрема УПЦ МП, і релігійних меншин”. Недостатній рівень правової</p>	<p>“Декілька років тому було відкрито кримінальне провадження, оскільки в Ісламському культурному центрі міста Києва поширюють нібито заборонену літературу. О шостій ранку приїхала група затримання з автоматами в чорних масках і провела обшук у працівника Ісламського культурного центру Таріка Сархана. На мою</p>	<p>“Попри досить прогресивне (щодо радянського) законодавство, практично не реалізовано право представників релігійних меншин, які служать у війську (призовників), відвідувати богослужіння та безперешкодно спілкуватися зі служителями своєї деномінації”</p>

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
захищеності (безперешкодне звернення до судових і правоохоронних органів, подання позовів, ініціювання судових процесів тощо)	думку, багато хто з вас чув про цю ситуацію, досі це кримінальне провадження... є відкритим і його не хочуть закривати, хоча факт, що розповсюджували якусь літературу або були якісь заборонені дії з боку працівників Ісламського культурного центру, не підтвердився”	
Складнощі в реалізації права на діяльність в економічній сфері (зокрема, створення та функціонування товариств і підприємств, які займаються законною діяльністю, що приносить фінансові доходи)		
“Потенційна проблема зростання податкового тиску на громади та об’єднання. Центральна або місцева влада можуть змінити правила користування землею, об’єктами нерухомості, правила ведення господарчої діяльності в бік посилення контролю та збільшення різноманітних виплат. Це може стати тяжким фінансовим тягарем”		“Християнська школа, заснована Церквою НЕ захищена! Фонд інвалідів, Держпраці, податкова – рвуть на шматки та не дають змоги розвиватися. До прицерковних шкіл має бути лояльне ставлення державних служб” (збережено формат респондента – примітка)
Утиски в реалізації права на участь у добровільній діяльності (волонтерство, зокрема щодо роботи з групами ризику – споживачами наркотичних засобів, психотропних речовин, алкогольних напоїв, колишніми в’язнями та ін.)		
“Відсутність державних волонтерських програм, де релігійні більшість і меншість могли б брати участь. Якщо вони є, то відсутнє інформування конфесій про них”		“Відсутність сприяння правоохоронних органів у здійсненні громадської діяльності щодо ресоціалізації людей у складних життєвих обставинах”
Перешкоди в реалізації права на придбання та використання предметів релігійного призначення, зокрема, обмеження списку предметів, дозволених для ввезення християнською, переважно православною традицією		
	“Наявний державний перелік певних культових речей, які можна завозити в країну. Цей перелік орієнтований на православну церкву: кадило, ще якісь речі, яких немає в інших конфесіях, релігійних організаціях. І тут	

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
	<p><i>питання навіть не фінансове, просто зручності, як привозити для членів своєї церкви певні речі. На мою думку, найближчим часом ми ставитимемо запитання до державних органів – це можливість іншим релігійним організаціям вносити в цей перелік певні речі, які тотожні до їхнього віровчення”</i></p>	
<p>Орієнтація забезпечення права на реалізацію обрядово-культурних потреб вірян (щодо святкових і вихідних днів у державі), насамперед, християнською традицією)</p>		
<p><i>“Викладання християнської етики в школах, чому тільки Християнська етика?” (збережено формат респондента – примітка). “Безальтернативне нав’язування релігійних стереотипів домінуючих сьогодні конфесій при так званому “добровільному” обранні дітьми та підлітками факультативу з християнської етики”. Порушення принципу “рівності всіх релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом” у кореляції з принципом “державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер”</i></p>	<p><i>“День незалежності України, я хочу вам сказати, що це є релігійним святом у РУНВіри. Керівництво міста Старокосянтинів Хмельницької області спочатку прийняло рішення, щоб так привітати містян, оскільки то є нормально, щоб керівники релігійних організацій вітали з таким святом наших громадян, але перед самим... виступом було просто, я навіть не можу це сказати, виразити словами, якими поганими словами обзивалися: “щоб тих схизматиків... ми тут не бачили, інакше тут станеться щось несусвітнє і погане!”. Цього року ми знову подаємо заявки на привітання містян у різних уже містах України, побачимо, як реагуватиме місцева влада” (РУНВіра)</i></p>	<p><i>“Навчання у суботу, екзамені в суботу, для вірян (дітей, молоді) це проблема”. “Мати можливість дотримуватися 4-ої заповіді Божої – святкувати суботний день, не працювати”. “Мати законний вихідний день, що починається не за адміністративним діленням часу: від 0.00 год до 23.59 год, а від заходу до заходу сонця (так наказує Біблія), згідно з віровизнанням (іслам – п’ятниця, іудаїзм, АСД – суббота, а решта – відповідно до їх статуту та совісті). “Щоб передбачили в Законі України, як це зробили в Польщі, що субота – це святковий день для вірян Церкви адвентистів сьомого дня, що роботодавці зобов’язані надати можливість для таких своїх працівників мати вихідний саме в суботу”. “Державні свята – християнські”. “Намагання</i></p>

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
		<p>чиновників ввести в загальну освіту обов'язкове навчання з християнської етики". "Нав'язування в освітніх закладах релігійної етики домінуючої конфесії". "Участь церков у державних заходах, відправлення молитов, богослужінь під час державних і місцевих заходів – церква відділена від держави, а тому проведення спільних державних і церковних заходів – це неконституційно. Введення в школах уроків християнської етики – це порушення Конституції України"</p>
<p>Порушення права вірян на самовираження та/або упереджене ставлення громадськості, та/або відмова у працевлаштуванні внаслідок зовнішнього вигляду вірян, відповідно до вимог віри</p>		
	<p>"Конституція України всім гарантує вільно сповідувати свою релігію, але попри це деякі інші законодавчі акти не дозволяють, зокрема, жінкам-мусульманкам працювати на деякій роботі в хіджабах, наприклад, це норми належності однострою поліцейських, які встановлені МЗС України, тобто ці норми не передбачають хіджабу і, відповідно, жінки-мусульманки не можуть бути поліцейськими або якимсь іншим чином працювати в Міністерстві внутрішніх справ України, хоча є інший момент: законодавство на державних посадах передбачає таку собі релігійну нейтральність, але, наприклад, в Національній академії внутрішніх</p>	<p>"Несприйняття жінок у хіджабі". "Вираження максимально негативної думки (більшість – жінками іншої конфесії) щодо мусульманок, їхнього зовнішнього вигляду, сімейного стану та духовної практики". "Відмова жінкам-мусульманкам у працевлаштуванні через носіння хіджабу (приватний бізнес, державна служба, заклади вищої освіти); заборона молитись у деяких громадських місця". "Нерозуміння нашої філософії може призводити до того, що люди неправильно інтерпретують і пояснюють нашу діяльність, зокрема публічну (санкіртана, харінама)". "Фото в паспорті відповідно до</p>

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
	<p><i>справ, там у дворі є капличка для християн, тобто це якийсь дисонанс виходить... Керівництво деяких закладів вищої освіти вважає, що вони мають право встановлювати внутрішні правила носіння одягу – Національний авіаційний університет прописав, що студенти не мають права носити головні убори під час навчання</i></p>	<p><i>вимог релігії". "Відмова у працевлаштуванні за релігійною ознакою (хустка, закритий одяг)". "Наполегливі прохання зняти хустку до мусульманки". "Інколи зустрічається неприйняття індійського одягу (сарі, дхоті), предметів богослужіння, літератури та молитов на санскриті або бенгалі"</i></p>
<p>Подання невивіреної або заангажованої інформації про релігійні меншини в ЗМІ як джерело формування негативної громадської думки у ставленні до релігійних меншин. На протилежному боці – відсутність просвітницької інформації про релігійні меншини для формування позитивної громадської думки та підвищення рівня релігійної толерантності</p>		
<p><i>"У суспільстві є стереотипи щодо релігійної меншості. Ця тема дуже рідко висвітлюється в ЗМІ". "Відсутність у вільному доступі інформації про діяльність релігійних меншин". "Наявність у суспільстві певних стереотипів щодо окремих конфесій, що зумовлюється недостатнім рівнем поінформованості про ці конфесії". "ЗМІ недостатньо або викривлено інформують суспільство стосовно релігійних меншин". "Недостатньо позитивної інформації про релігійні меншини в ЗМІ". "Немає контролю за достовірністю негативної інформації про певні меншини, що поширюються ЗМІ". "Громадська та суспільна діяльність релігійних організацій не відповідає її малому інформаційному супроводу, що утворює хибні уявлення суспільства про роль релігії". "Некомпетентність і непрофесійність журналістів у висвітленні проблем церкви та релігійного життя в Україні"</i></p>		<p><i>"ЗМІ та ортодоксальні церкви (які більш поширені) дають не зовсім точну та правильну інформацію, тим самим формують часто негативне ставлення до релігійних меншин". "Державні органи (або окремі представники) не завжди розуміють мету наших зібрань, заходів або побудови споруд. Нещодавно показали у новинах місцевого телеканалу, що ми незаконно забрали собі земельну ділянку, де гралися діти з прилеглих будинків, що ми збираємося зробити закриту територію, і жителі не зможуть вільно пересуватися від будинку до будинку. Насправді ми показали план будівництва (мав з'явитися парк замість смітника), пояснили, що буде, але ці фрагменти були вилучені із сюжету."</i></p>

З відповідей експертів	З матеріалів ФГД	З відповідей вірян
		<p><i>Мені доводилося чути про схожі випадки не один раз. У ЗМІ висвітлюють неповну інформацію, що дає неправильне уявлення про церкву". "Будівництво будинку зборів нашої конфесії по вул. Глибочицька у м. Києві – штучно створена негативна громадська думка, оскільки замість сміттєзвалища буде будинок зборів нетрадиційної конфесії з парком для загального користування". "Порушення стандартів журналістської етики у матеріалах, які присвячені Свідкам Єгови"</i></p>

* За результатами якісного опитування ("відкрите" запитання), наведено цитати-відповіді.

У якісному та кількісному компонентах дослідження запитання щодо нагальних проблем пропонувались у різний спосіб. У якісному опитуванні респондентам пропонувалося "відкрите" запитання з проханням зазначити приклади проблем, з якими стикалися їхні спільноти; у кількісному дослідженні – перелік гарантованих українським законодавством у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій прав з проханням диференціювати реалізацію певного права за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім не реалізовано, 5 – повністю реалізовано (рис. 1).

При порівнянні результатів найактуальнішими серед наявних проблем релігійних меншин є забезпечення майнових прав (реалізація цього права, відповідно до кількісного опитування, забезпечена на рівні 3,2 бала з 5 балів), труднощі в реалізації права на діяльність в економічній сфері (зокрема, створення та функціонування товариств і підприємств, які займаються законною діяльністю, що приносить фінансові доходи – 3,4 бала), права на забезпечення релігійних потреб вірян під час військової служби (3,4 бала) та права на використання ЗМІ для популяризації власної діяльності, просвітництва, місіонерської діяльності (3,4 бала). У якісному дослідженні другою з найчастіше згаданих проблем для релігійних меншин згадувалися перешкоди при реєстрації/перереєстрації статутів релігійних організацій, що пов'язані з проблемою недостатньої компетентності спеціалістів у релігієзнавчій проблематиці, насамперед, державних реєстраторів, юристів, правоохоронців, бухгалтерів, аудиторів та ін., особливо за межами столиці. У формалізованому вигляді забезпечення права на реєстрацію організації віряни релігійних меншин оцінили на 3,8 бала.

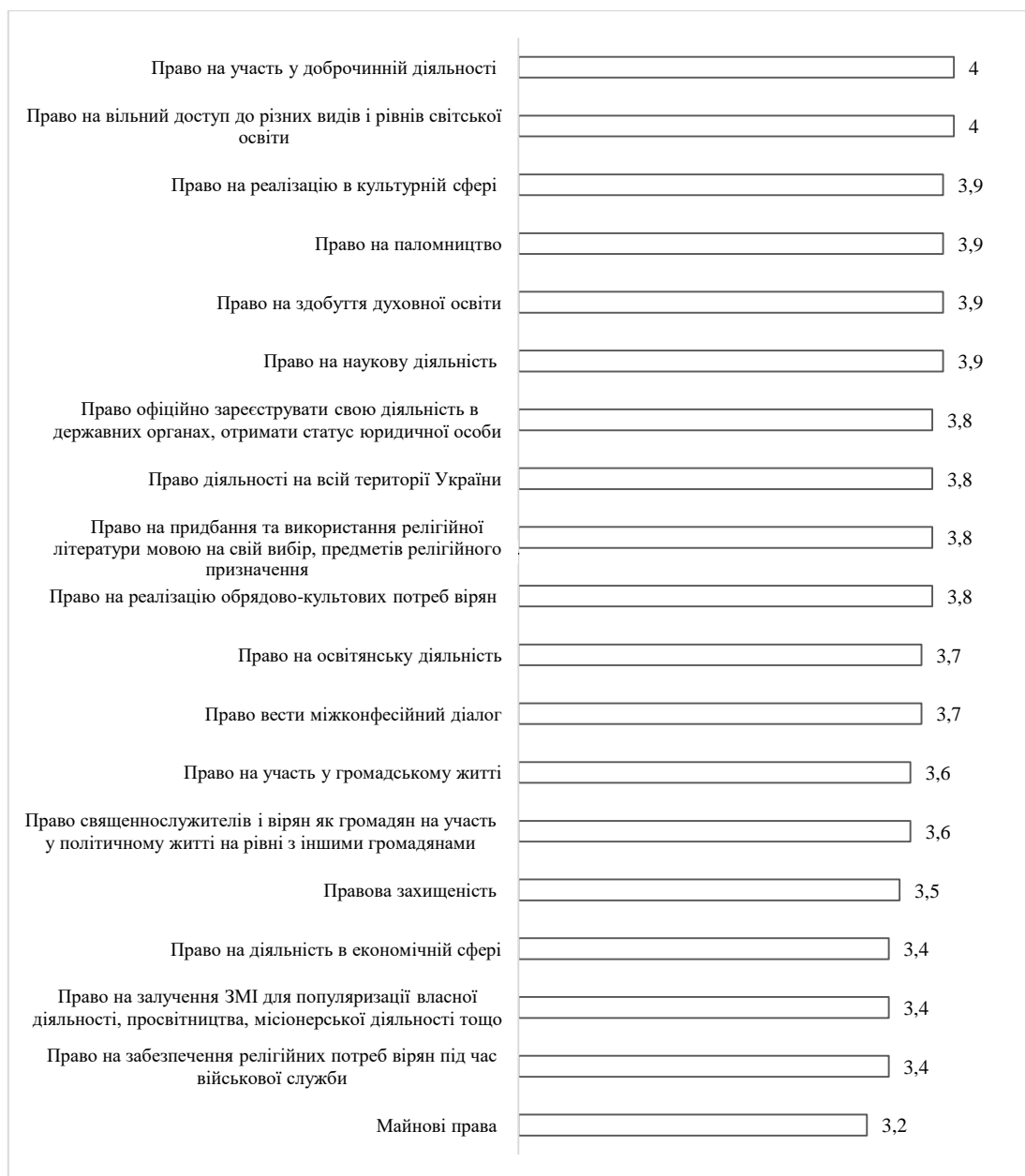

Рис. 1. Оцінка вірянами релігійних меншин реалізації в Україні прав, гарантованих законодавством України у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, бали*

* Середні оцінки в балах розраховані в програмі SPSS шляхом зважування відповідей, порахованих у відсотках, за 5-бальними шкалами. Розрахунки здійснено відповідно до часток респондентів, що надали відповіді, n – кількість осіб, які надали відповіді.

Згідно із Законом України “Про свободу совісті та релігійні організації”, правовий статус релігійних меншин є ідентичним правовому статусу будь-якої релігійної організації. Попри те, що “цей Закон України суттєво не переглядався з 1991 р., за винятком зміни процедури реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб у 2019 р., чимало його декларативних положень потребують конкретизації з метою створення правових механізмів для їх реалізації” [6], мусимо зазначити, що “упродовж 1991–2021 рр. в текст Закону України внесено 20 змін і доповнень, з огляду на динамічний характер сфери державно-конфесійних відносин в Україні. Більшість з таких змін мала технічний характер.

Серед нововведень, які стосувались актуальних питань державно-релігійного комплексу, зазначимо: унормування можливості почергового користування культовими спорудами; удосконалення реєстраційної процедури статутів релігійних організацій; можливості зміни релігійними громадами юрисдикційної підлеглості; питання щодо повідомлення про проведення мирних зібрань релігійного характеру; зміни у статуті (положенні) релігійної організації, керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України, в державі, що здійснила військову агресію проти України тощо”⁵. Станом на 2021 р. зміни стосувались підлеглості релігійних організацій і процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи⁶.

Крім базового Закону України, “десятки інших законодавчих актів врегульовують специфічні аспекти життя вірян і діяльності релігійних організацій, чимало практичних питань залишаються в компетенції органів місцевого самоврядування, рішення яких часто відображають інтереси релігійної більшості. З огляду на це, саме на локальному рівні релігійні меншини можуть відчувати труднощі в реалізації своїх прав повною мірою та не завжди знаходити підтримку з боку місцевої влади порівняно з представниками релігійної більшості”⁷.

Соціальна сфера діяльності релігійних організацій – це потенційний “простір єднання” для релігійних меншин і релігійної більшості. Важливе значення в цьому контексті має діяльність реабілітаційних центрів, де проводиться робота з дезсоціалізованими особами.

За даними Центру психічного здоров’я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ України, в Україні діє близько 500 реабілітаційних центрів. Їх може бути набагато більше, частина з них має статус звичайних громадських організацій. Для низки релігійних меншин функціонування таких центрів – органічна складова їхньої діяльності, яка є основою євангельського служіння. Проте наявність реабілітаційних

⁵ Владиченко Л.Д. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D1%83_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%96_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

⁶ Там само.

⁷ Там само.

центрів, де перебувають переважно десоціалізовані особи, поблизу звичайних поселень влада на місцях і самі жителі сприймають негативно. Крім того, через численні випадки втручання чиновників у діяльність християнських реабілітаційних центрів, пов'язану з цим бюрократичну тяганину державних структур, а також вторгнення та провокації з боку силових структур необхідно врегулювати це питання на законодавчому рівні.

Дійсність спонукає підняти питання функціонування реабілітаційних центрів і поставити у правову площину – через законодавче закріплення такої форми соціального служіння, поширення практики підтримки національних меншин і на релігійні меншини – через грантову, фінансову допомогу тощо. Зі свого боку консолідація міжконфесійних, міжрелігійних зусиль для налагодження соціального служіння сприятиме урегулюванню й інших питань (наприклад, медичного, військового капеланства), які для напрацювання конкретніших рекомендацій потребують додаткового дослідження та глибшого аналізу.

Виваженості політики у сфері державно-конфесійних відносин сприятиме й релігієзнавча експертиза:

“Під час залучення експертів необхідно звертати увагу на склад і діяльність релігійних організацій, адже під ними можуть реєструватися організації нерелігійного напрямку”.

Наведена відповідь представників релігійних меншин ілюструє їх побоювання, що під релігійною організацією може зареєструватися далека від релігії інституція. Плу-танина і хаос у реєстрації здатні провокувати поширення неправдивої інформації, яка поширюватиметься на інші релігійні меншини та здатна принижувати їх честь і гідність, завдати шкоди діловій репутації. Тому розробка й узгодження механізмів проведення релігієзнавчої експертизи, статус якої сьогодні ще не узгоджений, сприятиме підвищенню ступеня обґрунтованості управлінських рішень.

Питання щодо конституювання релігієзнавчої експертизи в Україні порушувалося в експертному середовищі неодноразово. Обговорення положень релігієзнавчої експертизи мало звершитися прийняттям Положення, його законодавчим закріпленням. Проте нині цей процес призупинився, що негативно впливає на структурування цілісного розвинутого експертного середовища в Україні. Нині чинним законодавством чітко не визначено підстави, конкретний порядок проведення релігієзнавчої експертизи, не окреслено коло осіб, уповноважених на безпосереднє проведення експертизи, нормативно не закріплено форму експертного висновку. На практиці релігієзнавчі експертизи виконувалися відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України впродовж всього періоду його існування. Експертиза здійснювалася Експертною радою з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України. Проведено близько 40 засідань і обговорено понад сотні питань, важливих як для виконавчих структур зокрема, так і для суспільства в цілому. Відповідно до прийнятих Експертною радою рішень/резолуцій запропоновано законодавчі ініціативи, окремі з яких успішно втілено в життя. Рада припинила своє існування у 2020 р. внаслідок реорганізації Державного департаменту у справах

релігій і національностей, при якій вона функціонувала. Новостворена Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) ініціювала створення консультативно-дорадчого органу – Експертної ради з питань свободи совісті. Проте питання формування та функціонування фахового релігієзнавчо-експертного середовища все ще залишається відкритим. Тому напрацювання, здійснені під час виконання проекту “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини”, можуть виступити каталізатором активізації роботи відділу співпраці з релігійними спільнотами ДЕЕС у реалізації її моніторингової, аналітичної, медіаційної та просвітницької функцій у сфері свободи совісті.

Під час співпраці з релігійними меншинами в рамках проекту виявлено їх готовність до діалогу, окреслено коло внутрішніх “проблем зростання”, які можуть стояти на заваді їх інтеграції у суспільство:

“Державні органи мали б докласти більше зусиль у створенні конфесійних форумів або круглих столів для взаємооб’єднуючої релігійної атмосфери в регіонах. Є багато речей, які об’єднують релігійні конфесії – добробут українського народу”;

“На рівні держави слід заснувати комітети, які займалися б просвітницькою діяльністю... з приводу певної релігійної меншини. Таким чином, люди краще розуміли б одне одного, знали, хто їх оточує, як з ними спілкуватись і як реагувати на певні дії...”;

“Відсутність державних волонтерських програм, де релігійна більшість і релігійна меншість могли б брати участь...”;

“Слабка поінформованість суспільства про релігії меншин та упередження, які з цим пов’язані”;

“Потрібно більше уваги від держави до збереження релігійної спадщини”.

Отже, без експертного супроводу розробки державної стратегії в релігійних питаннях важко вирішити проблемні аспекти у відносинах релігійних меншин із суспільством, державою. Рівень управлінських рішень залежить від готовності академічної науки ефективно функціонувати в нових умовах. Консолідовані зусилля релігієзнавчого експертного середовища здатні вплинути на культуру стратегічного мислення політичної еліти у прийнятті рішень з питань релігійного життя українського суспільства, у формуванні суспільного та державного “попиту” на релігієзнавчу аналітику, на розвиток системи результативного функціонування професійних кадрів для сфери суспільно-релігійних відносин.

Самі представники релігійних меншин висловлюють такі важливі для них потреби: *“...проведення релігійних зібрань всеукраїнського масштабу”;* *“рівне ставлення державних органів до всіх релігій і конфесій”;* *“...створення комітету, до складу якого належать релігійні більшість і меншини”;* *“...створити телеканал для міжконфесійного спілкування”;* *“...більше спільних міжконфесійних заходів”;* *“щоб усі конфесії працювали в одному напрямі, з одними цілями та цінностями – любов, сім’я. Працювати разом, щоб уникнути “споживацького ставлення” до суспільства та релігійних спільнот”.*

За результатами соціологічного дослідження “Релігійні меншини України та державно-конфесійні відносини”, які ґрунтуються на аналізі точок зору експертів і

вірян – членів релігійних меншин, респонденти оцінили українське законодавство у цій сфері за 5-бальною шкалою (де 5 – найвищий бал) у 3,6 бала. Необхідність оновлення законодавства з метою підвищення рівня демократії експерти оцінили в 3,4 бала, віряни – у 3,0 (рис. 1). Це означає, що релігійні меншини на посередньому рівні задоволені своїм статусом в українському суспільстві. Отже, наявна суспільна потреба в правовому осмисленні нових принципів взаємодії держави та релігійних меншин, релігійних меншин і релігійної більшості.

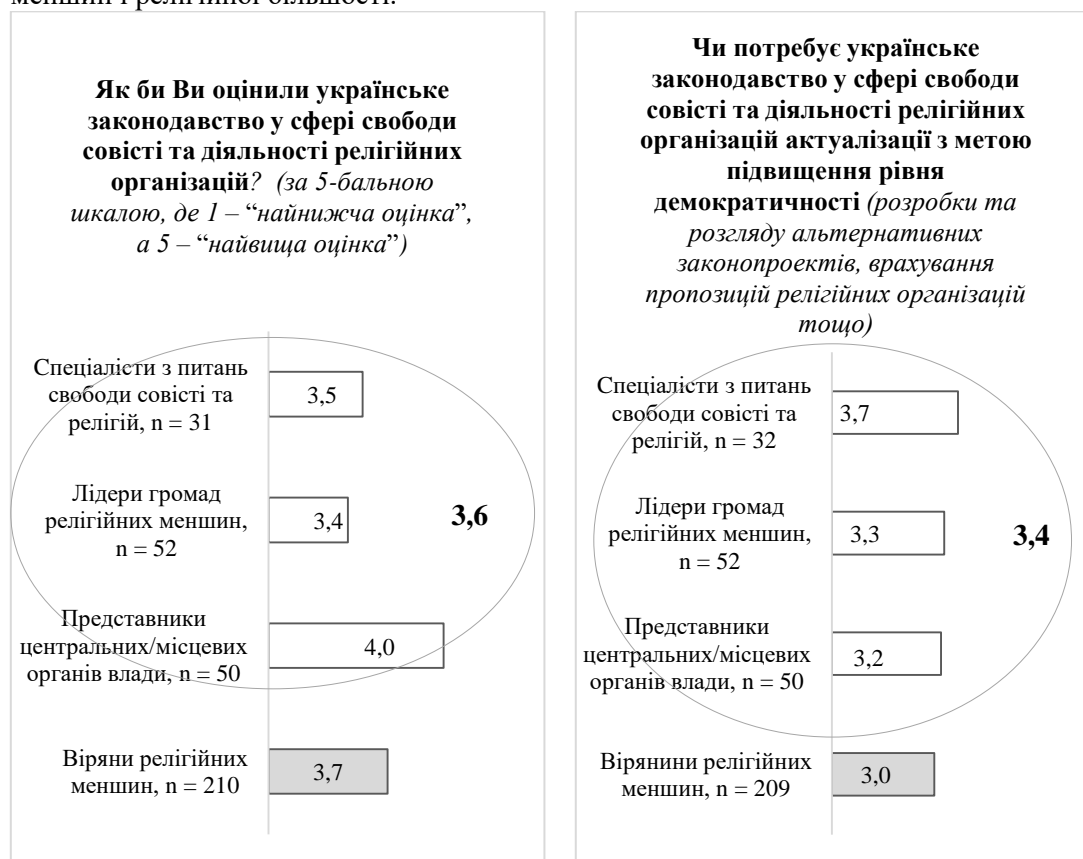

Рис. 2. Оцінка законодавства України у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, бали*

* Середні оцінки в балах розраховані в програмі SPSS шляхом зважування відповідей, порахованих у відсотках за 5-бальними шкалами. Розрахунки здійснені відповідно до часток респондентів в “n” – кількість осіб, які надали відповіді.

Висновки. Так звані транзитні суспільства постали перед важким вибором: повернутися до тоталітаризму чи перейти до демократії. На фоні загального відродження релігії в країнах Східної та Центральної Європи, коли знято обмеження на релігійну

діяльність і переслідування релігій, статус і права релігійних меншин є показником реальних змін. Серед посткомуністичних держав в Україні релігійні меншини є історичною та невід'ємною часткою українського релігійного поля. Інтереси релігійних меншин захищені українським законодавством, але фактично їхні гарантовані права часто залишаються нереалізованими. Проте релігійні меншини мають свої специфічні потреби. Наявні закони автоматично не забезпечують належну правову основу для участі релігійних меншин у публічній сфері – капеланстві, волонтерстві, освітньому, інформаційному та культурному просторі.

Оцінки експертів і членів релігійних меншин щодо українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій свідчать про те, що релігійні меншини не надто задоволені своїм статусом в українському суспільстві. Основними проблемами функціонування власних спільнот, насамперед, у юридичній площині, вони вважають: реалізацію майнових прав, діяльність в економічній сфері, реєстрацію та перереєстрацію громад тощо. Тому в сучасних реаліях питання реалізації прав і свобод релігійних меншин залишаються важливими для українського суспільства. Недостатня розробленість державної політики у релігійній сфері щодо релігійних меншин гальмує процес інтеграції України в європейське міжнародне співтовариство, підсилює маргіналізованість самих релігійних меншин, уможливорює конфліктогенність суспільства, ускладнює участь релігійних меншин у міжрелігійному та державно-конфесійному діалозі.

Список використаних джерел

1. Релігійні меншини України. *Історія релігії в Україні* / за ред. А. Колодного. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.
2. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. С. 275.
3. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. (Інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2021. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
4. Бучма О. Релігійні меншини України: стан і проблеми. *Історія релігії в Україні* / за ред. А. Колодного. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.
5. Васін М. Правовий статус релігійних меншин України та моніторинг дії законів в контексті релігійних меншин: аналітична записка. Київ, 2021. URL: https://rmu.uarr.info/wp-content/uploads/2021/10/pravovyi_status_rmu.pdf
6. Пивоварова Н. Соціологічні дані про статус, потреби та очікування релігійних меншин: аналітична записка. Київ, 2021. URL: https://rmu.uarr.info/wp-content/uploads/2021/11/analitichna_zapyska.pdf

Отримано 18.11.21 та оновлено 08.02.22

References

1. Religious minorities of Ukraine. (2011). In A. Kolodnyi (Ed.), *History of religion in Ukraine*. Kyiv: Ukrainian Publishing Consortium [in Ukrainian]
2. Kolodnyi, A., Lobovyk, B. (Eds.). (1996). *Religious dictionary*. Kyiv: Chetverta Khvylya [in Ukrainian]

3. Peculiarities of religious and church-religious self-determination of the citizens of Ukraine: trends of 2000–2021 (Information materials). (2021). Kyiv: Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf [in Ukrainian]
4. Buchma, O. (2011). Religious minorities of Ukraine: state and problems. In A. Kolodnyi (Ed.), *History of religion in Ukraine*. Kyiv: Ukrainian Publishing Consortium [in Ukrainian]
5. Vasin, M. (2021). The legal status of religious minorities in Ukraine and monitoring the operation of laws in the context of religious minorities: an analytical note. Kyiv. URL: https://rmu.uarr.info/wp-content/uploads/2021/10/pravovyi_status_rmu.pdf [in Ukrainian]
6. Pyvovarova, N. (2021). Sociological data on the status, needs and expectations of religious minorities: an analytical note. Kyiv. URL: https://rmu.uarr.info/wp-content/uploads/2021/11/analychna_zapyska.pdf [in Ukrainian]

Received on 18.11.21 and updated on 08.02.22